

Gyulafehérvár építészettörténeti mozaikja

Gyulafehérvár elvitathatatlanul hazánk legrégebb idők óta folytonosan lakott, értékes műemlékekben gazdag városa, városépítési és építészettörténete azonban mindeddig nem látott napvilágot. Mozaikszerű jegyzeteim ennek a még nem létező monográfiának margójára íródtak.

Dák kő, római oltár

A mai Gyulafehérvár helyén a még Traianus császár idejében, valószínűleg 106-ban épült római castrum állott, amely a XIII. Gemina légió törzstáborául szolgált. A castrumnak látható nyomai nincsenek; épületeinek alapfalait sokméteres földréteg és a századok folyamán emelt épületek takarják. Amikor 1896-ban a vár főkapuja mellett kaszárnyát építettek, római várfalakra bukkantak, amelyeket Cserni Béla neves történész a castrum egyik kapujával azonosított (*Alsófehér vármegye történelme a római korban. Alsófehér vármegye monográfiája*. Nagyenyed, 1901. 159). Ez a „porta principalis dextra” lehetett. A castrum területén rendszeres régészeti feltárásokat egyelőre még nem folytattak. Részleges ismereteink jó részét is a véletlennek köszönhetjük. Feltételezhetjük azonban, hogy a jövőbeni ásatások eredményesek lesznek, mert elvéve, még a felületes nézelődések alkalmával is érdekes leletekre bukkanhatunk. Ez a helyzet például két „felfedezéssel”, amiről értesítettem a gyulafehérvári múzeum tudományos munkatársait.

Lássuk miről van szó?

A Horia, Cloșca, Crișan utca 5. számú házának északi szárnya valószínűleg a XVII. század elején épült a középkori külső várfalra. Ennek nyugati folytatása egy római kövekből rakott fal, amelynek belső, alsó részén egy horonnyal ellátott faragott követ találtam. Ilyen hornyolt köveket a dákok használtak várépítéseiknél. (E várak kurtinája, védőgátja két egymáshoz közelálló köfal volt, a falközt pedig kötörmelékkal töltötték ki. A két köfalat vízszintesen elhelyezett fagerendákkal rögzítették egymáshoz, és ezeket horonnyal ellátott faragott kövekbe helyezték.) Egy ilyen dák várból származhat az említett idomkő is, tudtommal az egyetlen, amelyet a gyulafehérvári castrum helyén találtak. Lehetséges, hogy a római hódítást megelőző időben a castrum helyén dák vár állott*, de nem valószínű, mert a dák Appulont, Rubobosztésznek, az apulon törzs királyának a várát — Alexandru Popa és Ion Berciu szerint — az 1961.

*A szerző megállapításai egyéni kutatómunkájának eredményein és az ezekből levont következtetéseken alapszanak. A szervezett és átfogó jellegű ásatások, valamint a nagyobb tudományos apparátus segítségével elvégzett felmérés van hivatva kimondani a döntő szót ezekben a vitatott kérdésekben. (A szerkesztőség megjegyzése.)

évben folytatott ásatások a mai Gyulafehérvártól kb. 20 kilométerrel északra, a Piatra Craievii nevű helyen találták meg (Alexandru Popa — Ioan Berciu: *Cetatea Alba Iulia — Monumentele patriei noastre*. București, 1962. 5—6).

A vár déli oldalán áll a körülbelül 1720-ban épült, kívülről jellegtelen, de belül boltozata és szellemes szellőztető rendszere következtében annál érdekesebb lőporraktár. Ezt az épületet téglafal övezi. Ennek északnyugati sarkában egy téglalag és kötörmelékhalmon egy volt római konzul fogadalmi oltárának feliratos alsó részére bukkantam. Nagyon érdekes és megoldandó kérdés: honnan került ez az értékes emlékmű erre a helyre?

A székesegyház

Gyulafehérvár legszebb műemléke a római katolikus Szent Mihály székesegyház, Délkelet-Európa legbecsesebb későromán stílusú temploma, a középkori vallásos építészet remeke. Amikor századunk elején Möller István az épületen nagyszabású restaurációs munkálatokat végzett, a jelenlegi székesegyház padozata alatt egy régebbi templom alapfalaira bukkant, amelyről úgy vélekedett, hogy az egy háromhajós, egyetlen félköríves szentélyű bazilika lehetett. Ennek déli oldalához, közel a déli kereszthajóhoz egy alapjaiban most is látható kerek kápolna csatlakozott; hossza kb. 10 m és külső szélessége az apszissal együtt mintegy 8 m. Ez a körkápolna nem külön, a régi bazilikától függetlenül épült, hanem vele egyidejűleg, és szerkezetileg is összefüggött vele. A körkápolna valószínűleg keresztelőkápolna volt, és éppen ez a régi bazilika legfontosabb sajátossága, hogy mindkét épület egyszerre és egyöntetűen épült. A régi gyulafehérvári bazilikát általánosan elfogadottan román stílusú templomnak tartják, és a székesegyházi és a kalocsai román stílusú székesegyházak típusához tartozónak vélik. De vajon valóban román stílusú volt-e a régi gyulafehérvári bazilika?

Entz Géza *A gyulafehérvári székesegyház* című kitűnő művében (Budapest, 1958) a régi bazilikával kapcsolatban többek között a következőket mondja: „... csábító távlatokat nyit, akár a Horedt által vázolt, bolgár befolyás alatti szláv vajdaságra (Kurt Horedt: *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. al IV—XIII*. București, 1958), akár a Bizáncban megkeresztelt Gyulára gondolunk, aki 948 körüli megtérése után a bizánci kereszténység elterjesztésére Hierotheosz görög szerzetes személyében püspököt is hozott magával. Gyula nyugati szomszédja Ajtony (Athun), akinek szálláshelye a bolgár településig nyúlt be. Maga Ajtony is Viddinben keresztelkedett meg. A felsorolt tények mellett valószínűsíthető volna, hogy a gyulafehérvári körkápolna a Szent István előtti görög kereszténység egyetlen itteni, legalább maradványaiban fennálló emléke. A kápolna méretei azonban még oly kis plébániatemplom számára sem elegendők, a bazilikával való szerves egybeépítettség pedig a korábbi eredetet kizárja, hiszen ez esetben a falak külön volnának. A bizánci—bolgár kapcsolat lehetősége azonban az egységes építés elfogadása esetén is fennáll. Már Möller István rámutatott 1908-i jelentésében arra, hogy a körkápolna habarcsa téglaporról kevert, ami Bizáncban szokásos eljárás, és elűt a második székesegyház tiszta mészhabar-

esától. Ha tekintetbe vesszük Gyula és Ajtony bizánci és bolgár kapcsolatait, valamint Horedt régészeti eredményeit, a körkápolna és a bazilika építkezésében bolgár vagy bulgáriai tanultságú műhely közreműködése valószínűsíthető. A méretben és alaprendezésében a gyulafehérvárihoz legközelebb álló kalocsai székesegyház építési technikája is keleti jellegű. ...Fehérváron már a (katolikus) püspökség alapítása előtt is számolhatunk templom fennállásával. Sajnos, e történeti következtetés ez ideig tárgyszerűen nem bizonyítható.“

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a román stílusú székesegyház helyén egy keresztelő-körkápolnával ellátott, egyvapszisos, háromhajós bazilika állott, amelyet egyhangúlag román stílusú katolikus templomnak tartanak. (Ez természetesen csakis Gyulának Szent István által 1003-ban történt leverése után, talán Szent László idejében, de még inkább a XII. század elején épülhetett volna, miután a gyulafehérvári római katolikus püspökségről az első oklevélbeli említés 1111-ből származik. De egyben megállapíthatjuk azt is, hogy Entz Géza bizonyos történelmi tények következtében, valamint a felhasznált téglaporról kevert habarcs miatt nem látja kizártnak, hogy a bazilika építésében bolgár vagy bulgáriai tanultságú műhely működött közre.) Erdély területén körkápolnával egybeépített bazilika szokatlan megoldás, ezzel szemben a bizánci és a bizánci—bolgár építészetben ez a típus — különösen a mai Bulgária területén — nem ritkaság.

A más természetű adatok, a bizánci eredetű habarcs, de még inkább a bazilikával egybeépített keresztelőkápolnával megvalósult típus több évszázados fennmaradását bizonyító bizánci és bizánci—bolgár példák alapján úgy vélem, nem kockázatos az a feltevés, hogy a régebbi gyulafehérvári bazilika „bolgár vagy bulgáriai tanultságú műhely“ közreműködésével, esetleg helyi mesterek munkájával épült 948 és 1003 között. Lehetséges tehát, hogy az (idősebb) Gyulának bizánci megkeresztelése és az (ifjabb) Gyula uralmának megdöntése közötti időben az épület Hierotheosz görögkeleti — és nem római katolikus — székesegyháza volt. Mindenesetbe bizánci és nem román stílusban épült templom. Látszólag ellentmond feltevésnek az, hogy a mai székesegyház falában másod-elhelyezésben levő „Maiestas Domini“ dombormű, valamint a székesegyház kőtarában őrzött oszlopfők — amelyekről feltételezik, hogy az első bazilikából származnak — a korai román stílus jellegzetes formáiban készültek. De vajon ezek valóban az első bazilikát díszítették-e eredetileg, vagy csak annak római katolikus székesegyházzá történt átépítésekor váltak díszítőelemeivé, vagy pedig egy egészen más, talán a tatárjárás alatt elpusztult templom maradványainak kell tekintenünk őket.

A fejedelmi palota

A város történetileg nagyon fontos és építészeti szempontból érdekes műemléke a fejedelmi palota. Ez az épület a fejedelemség függetlenségét fenyegető Habsburg-impérium és az ottomán birodalom ellen küzdő nagy uralkodóknak — köztük Mihály vajdának és Bethlen Gábornak — szolgált székhelyül. Itt voltak a kancelláriák, itt tartották az országgyűléseket, innen irányították ügyesen, óvatosan és hozzáértően a fejedelemség belső ügyeit és külpolitikáját. Így ez az épület volt hosszú ideig az el-

nyomatás elleni önvédelmi harc központja, s mint ilyen, a függetlenség és a szabadság szimbóluma.

A fejedelmi palota nem egyöntetű építészeti alkotás, hosszú századok folyamán állandóan formálódott: többször elpusztult, majd romjából újjászületett, bővült, átalakult, több különálló elemből tevődve össze. A mai három belső udvart körülvevő, egyemeletes épülethozzátartozó karakterisztikus alakját főleg Bethlen Gábor (1613—1629) és I. Rákóczi György (1630—1648) alatt, osztrák kaszárnyajellegét viszont a XVIII. század elején kapta.

Az épület rendeltetése is többször változott: eredetileg püspöki lak, majd püspöki vár, azután fejedelmi palota, kaszárnya és egy része újra püspöki palota. Kialakulásának és fejlődésének viszontagságai következtében építészeti jellegét többször is megváltoztatta olyannyira, hogy ma már csak nagyon kevés, valamely közismert építészeti stílusra jellemző szerkezeti vagy díszítőelemmel rendelkezik. De még így is impozáns és monumentális építészeti, történelmi műemlék.

Ebben a palotában székelt Mihály vajda 1599. november 1-től 1601. augusztus 19-ig. Itt kiáltották ki erdélyi fejedelemmé, itt fogadta a rendek hódolatát. Az uralkodása alatti két országgyűlést (1599. november 20—28. és 1600. július 26—27.) is itt tartották. Feltehetjük tehát a kérdést: a palota melyik részét, melyik szárnyát lakta Mihály vajda, melyik volt az a lakosztály, ahol e nagy államférfi és hadvezér dicsőséges, egyben tragikus életének utolsó szakaszában a három fejedelemség sorsát egyetlen kézben tartotta?

A XVI. században a háromudvaros nagy palotakomplexum még nem létezett. Állt a régi, valószínűleg bencéskolostorból kifejlődött várkastélyszerű és a mai főkaput magában foglaló új püspöki palota, amit Várday Ferenc püspök 1514 és 1524 között épített (kapualjában még most is felismerhető egy gótikus boltozat és két, szintén gótikus kapukeret). Az építető kilétét látszik bizonyítani egy, a püspök címerével és püspöki süveggel díszített feliratos kő (Boros József szerint a század elején még látható volt a lépcsőház falában): „FRANCISCUS. DE. KISWARDA. D. ET A. S. G. EPISCOPUS. TRANSILVANIENSIS INCEPIT ET. PERFECIT. AD. DEI GLORIAM“ (Boros József: *Az erdélyi püspöki palota*. *Déli Hírlap*, Temesvár, 1941. szeptember 29). Várday püspök után itt lakott a fejedelemség korának utolsó gyulafehérvári római katolikus püspöke, Statileo, akinek 1542-ben bekövetkezett halála után az épület Izabella királyné birtokába jutott, s ő az erdélyi fejedelmek palotájává tette.

Természetesen a szerénynek nevezhető, egy épületből álló püspöki lak nem felelt meg a fejedelmi palotával szemben támasztott követelményeknek, és ezért az eredeti épületet János Zsigmond (1559—1571), de még inkább a Báthoriak korában (1571—1599) nagymértékben átépítették és kibővítették. Ennek következtében más átalakítások mellett a palotának a tér felőli oldala elé egy sor, uralkodói lakosztály céljából szolgáló díszes szoba épült, és ezzel a palota új homlokzatot kapott.

A 128-as számú emeleti szobában megrongált és levakolt állapotában is építészetileg nagyon értékes reneszánsz ajtókeretre bukkantam, amelyről tudtommal a szakirodalomban mindeddig nem tettek említést. Ez az ajtókeret az erdélyi reneszánsz sajátos díszítőelemeit tartalmazza

és bizonyos tekintetben stiláris hasonlatosságot mutat több kolozsvári és besztercei ajtókerettel, mint például a kolozsvári Wolphard-Kakas házában (1541), a kolozsvári Lenin sugárút 32. számú házában (1559), a kolozsvári Hensler- (1586), valamint a Daumon-házban (1595) levőkkel, de még inkább a besztercei Dorna utca 5. számú házában (1560—1563). Feltételezhető, hogy a palota reneszánsz portálja János Zsigmond vagy még inkább a Báthoriak idejében készült, és így egyetlen XVI. századbeli reneszánsz maradványa a palotának. Pontos datálása csakis alapos kutatómunka eredménye lehet.

Az előbbieken alapján a feltett kérdésre a válasz a következő: Mihály vajda fejedelmi rezidenciája a jelenlegi háromudvaros palotának az a része volt, ahol a jelenlegi főkapu van, és talán éppen a reneszánsz ajtókeretes szobában írta 1599. november 4-i híres levelét, amely e történelmi kijelentést tartalmazza: „... triumphans Albam, principum Transilvaniae occupavi.”

Horia börtöne

Gyulafehérvár nevéhez fűződik az 1784. évi nagy parasztfelkelés drámái befejezése, a mozgalom vezetőinek bebörtönzése és mártírhalála: Crişan önkézével vetett véget életének, Horiát és Cloşcat az „Akasztófahegyen” 1785. február 28-án kerékbe törték. Megemlékezésül a kegyetlen utókor a vár főkapuja előtt művészi obeliszket emelt.

A vár díszes, barokk stílusú főkapuja fölött áll VI. Károly császár lovasszobra, feltehetően Johann König bécsi mester 1717—1720 között készült alkotása. Talapzatának falában emléktábla figyelmeztet Horia 1784. december 27-étől 1785. február 28-áig, kivégzéséig terjedő raboskodására. Ebben a talapzatban egy vasajtóval és két, a várárookra néző kicsi, ovális, ablakszerű nyílással ellátott kamra van. Erről sokáig azt tartották, hogy Horia börtöne volt. De ez nem valószínű, inkább hihető, hogy az üregben a főkapu felvonóhídjának mozgatására szolgáló csörlőszerkezetet helyezték el, a két nyíláson ennek a láncait vezették keresztül. Következésképpen a helyiség nem lehetett börtön.

Horia börtöne máshol volt. Hogy hol, arra az aránylag sok korabeli, Horiát börtönben ábrázoló metszet nem ad feleletet, mert egyik sem autentikus, mind apokrif koholmány; közülük I. H. Loeschenkehl teatrális rajza meg éppenséggel Giambattista Piranesi (1720—1778) olasz építész és grafikus képzelet szülte *Carceri* című, fantasztikus börtönkompozícióira vezethető vissza.

Tudományos Akadémiánk könyvtárában viszont őriznek egy múlt századbeli metszetet, amely nemcsak rávezet a Horia-börtön téves meghatározásának okára, hanem megjelöli azt az épületet is, amely Horia, Cloşca és Crişan tényleges börtöne lehetett. A metszet a vár főkapuját és a mellette lévő épületet ábrázolja, amely Johann Konrad von Weiss császári őbester és mérnök helyszínrajzában (valószínűleg 1735-ben készült) a „Komisszáriátusi ház” elnevezés alatt szerepel. A XIX. századbeli metszet magyar nyelvű felirata: *A vár főkapuja és Horia fogháza*. Az „és”-t magyarították félre azok, akik Horia börtönének helyét akarván megállapítani, azt kizárólag a főkapura vonatkoztatták. Holott a szöveg helyes értelmezése szerint Horiának és mártírtársainak börtöne a „Komisz-

száriátusi ház"-ban volt. Ezt a tényt a metszetet készítő művész jól tudhatta, mert hiszen az ő idejében még éltek Gyulafehérváron olyan öreg emberek, akik gyermekkorukban szemtanúk elbeszéléséből értesülhettek a Horia-felkelés eseményeiről és természetesen arról is, hogy hol tartották fogva annak hőseit. Így azt gondolom, nem tévedek, ha a történelmi nevezetességű börtönt a „Komisszáriátusi ház“-nak az utcára nyíló alagsorában lokalizálom.

Ezeknek alapján tévesnek vélem azt a feltevést is, amely szerint Crişan börtöne a vár „Újkapu“-ja melletti, 14. és 17. számú kazamatákban lett volna. Itt valóban létezett egy katonai börtön, de csak miután — a XIX. század második felében — a vár elvesztette hadászati és harcászati jelentőségét. Mindaddig ugyanis az említett erődtísi elemek egy ravelin, illetve egy contregarde fontos oldalozó tüzelési erődítményeiként szerepeltek, és mint ilyenek, ágyúkkal voltak megrakva. De nem indokolt az az állítás sem, amely börtönként a vár főkapujához tartozó helyiségeket jelöli meg, mert azok a kapuórség szobái voltak.

A Sala Unirii épülete

Gyulafehérvár történeti szempontból különösen jelentős műemléke a Sala Unirii, az Egyesülés Termének épülete. 1918. december 1-én itt írták alá az Erdélynek Romániával való egyesülését kimondó okmányt. Az eseményt az épület falában elhelyezett következő latin nyelvű márványtábla örökíti meg: „ANNO DOMINI MDCCCC XVIII KALENDIS DECEMBRIS HOC LOCO UNIO TRANSILVANIAE UNIVERSA CUM DACOROMANIA SOLLEMNI ET UNANIMO POPULI VOTO IN PERPETUUM ATQUE IREVOCABILITER PROCLAMATA EST CUIUS REI MEMORIA SEMPITERNA SIT.“

Maga az épület 1908-ban eredetileg a helyőrség tisztkaszinója céljaira épült, tompított fantáziájú, szecessziós stílusban. 1921—1922-ben Victor Ştefănescu építésznek, a gyulafehérvári görögkeleti székesegyház megalkotójának tervei alapján, a román történelmi építészet stíluselemeinek felhasználásával építették. Ezek a munkálatok csak kis mértékben változtatták meg külső formáját. Nyugati homlokzata elé diadal-kapuszerű, új bejáratot képeztek ki, füzerekkel és trofeumokkal díszítették, keleti homlokzata elé pedig terasz került. A műemlék belsejében az átépítési munkálatok már nagyobb arányúak voltak. A nagyterem mindkét végén egy-egy, árkáddal elválasztott, kandallóval díszített melléktér létesült, a gazdag ornamentációval ellátott falakat pedig Pierre Bellet francia festőművésznek a román nép nagy történelmi alakjait ábrázoló — időközben, sajnos, elpusztult — falfestményeivel borították.

Most a Sala Unirii épülete az Egyesülés Múzeumának ad helyet, ez viszont a célnak megfelelő, újabb átalakításokat tett szükségessé. Ezek során építészetileg nem változtattak az alapvető jellegén, csak a nagyterem mellett levő kisebb helyiségeket vonták össze, és ezzel két nagyobb és két kisebb termet alakítottak ki kiállítási célokra. A modern múzeumokban szükséges egyirányú közlekedés megvalósítása érdekében részben az alagsort is felhasználták. Ezenkívül a leromlott struktúrát menyhási, a faparkettát ruszkicai márványlapokkal cserélték fel. A restaurációs átalakítási munkákat Ştefan Balş építész tervezte.

A múzeum falait új, értékes műalkotások díszítik. Két dombormű — Mircea Ștefănescu szobrászművész alkotása — az 1848. évi balázsfalvi és az 1918. évi gyulafehérvári nagy népgyűlést ábrázolja. Az előcsarnok falfestményei Decebált, Traianust, Mihály vajdát és Cuza Vodát, a többi termekéi pedig a román történelem más nagy személyiségeit, Moldva, Havasalföld és Erdély híres fejedelmeit, az 1784. évi parasztfelkelés és az 1848-as forradalom hőseit ábrázolják. Alkotóik Marius Ciliievici, Pavel Codiță, Constantin Piuliță és Ștefan Sevatrie festőművészek.

Az építészetnek megvannak azok a sajátos művészi eszközei, amelyek képessé teszik arra, hogy tudatosan, előre megtervezetten, nagy események keretében szolgáló monumentális műemlékeket alkosson: a római Szent Péter bazilikát világtemplomnak szánták, a londoni Parlament épületét egy világhatalom központjának, a moszkvai Lenin-mauzóleumot az emberiség egyik legnagyobb zsenije földi maradványainak befogadására. A gyulafehérvári Sala Unirii épületének eddig ismeretlenül maradt megtervezője még csak nem is sejtette, hogy művében majdan a történelem akaratából az egységes román nemzeti állam kiteljesedésének aktusa fog megvalósulni.

*Löwith Egon:
Józsa Béla*